МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

АБДУРАХМАНОВА КЕНУЛЬ ТЕЛЬМАН гызы

ОБРАЗ СКУПОГО КАК АРХЕТИП И ЕГО МОДИФИКАЦИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

5718.01 Мировая литература (русская литература)
5718.01 Мировая литература (английская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2015

Диссертация выполнена на кафедре
Мировой литературы Бакинского славянского университета

Научный руководитель: *доктор филологических наук, профессор*
Наида Джамал гызы Мамедханова

Официальные оппоненты: *доктор филологических наук, профессор*
Флора Султан гызы Наджиева

доктор философии по филологии, доцент
Нармин Фуад гызы Гасанова

Ведущая организация: кафедра мировой литературы
Азербайджанского государственного
педагогического университета

Защита состоится «15 »04 __2015 года в _____ часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора наук и доктора философии по филологии при Бакинском славянском университете по адресу: AZ1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского славянского университета

Автореферат разослан « ___ » ________ 2015 года

Ученый секретарь
Диссертационного совета Д.02.071
доктор философии по филологии, доцент **Н.Р.Мугимова**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы. История мировой литературы знает немало примеров использования писателями так называемых «бродячих сюжетов». Не становятся исключением и всевозможные модификации образа скупого. Он пронизывает сюжеты многих произведений наиболее известных представителей русской, азербайджанской и европейской литератур. И это не случайно, поскольку процесс накопительства нередко превращается в маниакальную идею, которая с некоторого времени начинает управлять человеком, подавляет его волю и становится самодовлеющей. Тем самым страсть накопительства становится доминирующей, но она, по мысли писателей, обращавшихся к настоящей теме, неизбежно ставит личность на опасный путь скольжения в безнравственность. В отобранных для критического анализа произведениях конфликт богатства и нищеты иногда разрешается в комическом ключе, но чаще всего приводит к бесславной гибели скупца. Глубокая внутренняя опустошённость скупых богачей, живущих по принципу «накопительства ради накопительства», превращает этот малый слой людей в носителей порочной идеологии, непременно становясь источником бед для других.

Примечательно, что, варьируясь в оттеночных значениях, образ скупого оказывается в структуре художественных произведений и сочинений устного коллективного творчества в литературе народов мира. Он часто появляется в сказках, героических сказаниях (эпосах), рассказах и повестях авантюрно-новеллистического содержания, отрывках из исторических памятников и летописных сводов, что дает возможность говорить об архетипе скупого.

Этот образ, его развитие и трансформация в мировой литературе, начиная с фольклорных произведений, литературы античности, Средних веков, Возрождения, романтизма, реализма, не был предметом изучения. Поэтому настоящее исследование свидетельствует о важности и актуальности этой темы.

Объект исследования. Основным объектом исследования является ряд произведений русских, азербайджанских и европейских (английских и французских) писателей, которых в целом и общем объединяет интерес к избранной теме. Это произведения У.Шекспира,

Ж.-Б.Мольера, А.С.Пушкина, Н.В.Гоголя, А.Н.Островского, Ч.Диккенса, Оноре де Бальзака, М.Ф.Ахундова, Н.Везирова и других.

Таким образом, перечень поэтов и писателей, обратившихся к настоящей тематике, достаточно обширный. Разумеется, встаёт естественный вопрос их некоторой унификации, классификации и стандартизации. С этой целью образ скупого включён не только в индивидуальную систему литературных ассоциаций, но и тех товарно-денежных отношений, которые существовали на тот исторический период в конкретном обществе. При этом важно учитывать, что анализ исторической преемственности характерных фактов и явлений, особенностей новейших художественных форм в тематике, рассматривающей последующие формы как ступени по отношению к предыдущим, также входят в объект исследования диссертации.

Предмет исследования. Предметом исследования является образа скупого и его модификация в художественных произведениях.

Степень разработанности темы. Изучением творчества данных писателей занимались такие видные русские и зарубежные литературоведы, как А.М.Ревякин, С.И.Машинский, Д.Д.Обломиевский, Л.Н.Савельева, С.М.Бонди, Т.Г.Боголепова, В.Е.Ветловская, И.М.Катарский, Р.А.Резник, С.М.Шервинский, Дж.Н.Честертон и другие. Но в соответствующих разделах монографий или статей названных учёных есть лишь краткие сведения по интересующей нас проблеме. Имеются также исследовательские работы М.Рафили, Ф.Касим-заде, Дж.Джафарова, К.Мамедова. Но скупой, как архетипический образ в мировой литературе до сих пор не рассматривался. Фундаментальных исследований не существует. В этом аспекте исследование этой проблемы, то есть образа скупого в качестве архетипа и его модификация в художественной литературе приобретает особую значимость и важность.

Цель и задачи исследования. Основной целью диссертации является выявление психологических мотивов поведения образа скупого в мировой литературе на примере фольклора народов мира, с одной стороны, и художественных произведений названных писателей – с другой.

Поставленная цель диктует постановку и решение некоторых задач:

– определить истоки коллективного сознания и художественной обработки образа скупого в фольклоре и в письменной литературе;

– установить мифо-поэтическую основу античной комедии Т.Плавта «Клад»;

– указать на основные аспекты модификации образа скупого в русском и азербайджанском устном народном творчестве и мировой художественной литературе.

Метод исследования. Решение сформулированных нами задач осуществляется посредством применения комплексной методики научного исследования, основу которой главным образом составил метод сравнительно-сопоставительного анализа.

Научная новизна исследования. Научная новизна данного исследования в первую очередь определяется её недостаточной изученностью. Впервые проанализирован данный образ в определённой последовательности. А именно: его истоки первоначально обнаружены нами в фольклоре, далее рассмотрены под разным углом зрения в нескольких жанрах устного народного творчества, а затем подтверждены многочисленными примерами из мировой художественной литературы. Двойной ракурс позволил типизировать образ скупого как архетип и вместе с тем прототип для создания прямо противоположных характеров. Таким образом скупой в мировой литературе подвержен строгой градации, в результате чего и устанавливается новизна представленной работы.

Теоретическая значимость исследования. Дополнительные штрихи к образу скупого, набросанные нами в компаративистском ключе, позволяют глубже взглянуть на внутренние потенциальные возможности жанров. А именно: соединение мифологических воззрений античных авторов в римских поэмах («Клад» Плавта) с некоторыми традиционными фольклорными элементами в той литературе стран мира, где образ скупого занимает ведущее место, подвело нас к мысли о взаимопроникновении отдельных компонентов жанра в другие. Тем самым скупец как литературный типаж предстал с двух сторон: как расчетливый хозяин на земле, с одной стороны, и носитель отрицательной энергии, тиран в семье, монстр в обществе – с другой.

Практическая значимость исследования. Практическое значение работы видится в том, что основные ее научные положения и выводы могут быть использованы в ходе изучения творчества

русских, азербайджанских и европейских писателей, на лекционных курсах филологических факультетов вузов, а также при составлении учебников и учебных пособий по литературе XIX- XX веков.

На защиту выносятся положения:

1. Образ скупого получил яркое отражение в русских и азербайджанских бытовых, сатирических и авантюрно-новеллистических сказках и других жанрах. Синтез двух начал позволяет сделать вывод о том, что он явился одновременно стандартизированным и архетипическим**.** Это положение сохраняет свою силу и действенность не только в древности, но и в эпоху европейского Возрождения, в частности в «Венецианском купце» Шекспира. Его феноменальность в том, что он вызывает у читателей откровенную ненависть к скупости и вместе с тем философские раздумья.

2. Чарльз Диккенс и Оноре де Бальзак, обоюдно восприняв эстафету образа скупого, игнорировали мифологическую основу и опору на фольклорную практику. Но, прибегнув к гротеску и патетике, они разошлись во мнениях на общественную идеологию, вопросах дидактики и морализаторства. Ч.Диккенс полагал, что совесть богатых и скупых проснётся, если будет смягчено их сердце. Тогда, по его мнению, будет достигнуто желанное взаимопонимание между двумя обществами. С этой иллюзией полностью расстаётся Оноре де Бальзак в романах «Гобсек» и «Евгения Гранде». В них он обстоятельно доказал, что никакой реальной филантропической деятельности со стороны обеспеченного слоя населения быть не может. Ростовщики лишены даже налёта сентиментальности; накопительство подавляет все другие чувства и фактически превращает их в демиургов человечества.

3. Оноре де Бальзак восторженно отзывался о Мольере как авторе комедии «Скупой». Несмотря на существенную разницу в методологии исследования концепции личности, писатель-реалист сумел глубже многих других художников оценить классицистический подход в описании манеры поведения скупого. В то же время скупой Мольера носит не столько национальный, сколько общечеловеческий характер. Главный действующий персонаж комедии – Гарпагон не осложнён торгово-коммерческой или ростовщической деятельностью, абсолютно не политизирован, фактически свободен от любых идеологических штампов. Поэтому он легко понятен и доступен широким массам читателей и зрителей. Вместе с тем образ Гобсека из

одноименного романа Оноре де Бальзака нельзя отрывать от основных законов движения капитала во Франции первой половины XIX века.

4.В творчестве Пушкина образ скупого предстаёт как предельно лаконичное и вместе с тем глобальное обобщение недостатков дворянской жизни. В комедиях Н.А.Островского особенностью реализации стержневой идеи скупости оказывается самодурство купцов и помещиков. Выявлены тематические параллели с купцами Гаджи-Карой и Гаджи-Гамбаром в комедиях М.Ф.Ахундова и Н.Б.Везирова соответственно. В отличие от образов скупых в европейской и русской реалистической прозе, за ними не тянется шлейф кровавых преступлений. М.Ахундов и Н.Везиров преследуют цель сбросить с них маски, обнажая подлинное лицо. При этом писатели с мягкой иронией подчёркивают, что хитроумные махинации и мошенничество купцов некоторое время берут верх благодаря солидному изначальному капиталу, с одной стороны, и скупости – с другой.

Структура работы. Диссертация состоит из введения, двух глав, в свою очередь разделённых на параграфы, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Основным концептом диссертации в целом является человеческая скупость, и она варьируется в своих многочисленных вариантах и оттенках, пронизывает художественную структуру всех отобранных для исследования произведений, как художественных, так и летописных.

Первая глава диссертации **«Истоки возникновения образа «скупого» и оттенки его художественного изображения в мировой литературе (древность – эпоха Классицизма)»** охватывает несколько исторических периодов (от древности до эпохи Классицизма), и в ней прежде всего представлены разные модификации темы богатства и скупости в фольклоре народов мира. Одним из показательных примеров являются сказки на тему подкупа продажных судей из провинций. Они в мировом фольклоре были первоосновной многих вариаций на тему скупости. («Слово о богатом и убогом» в составе сборника поучений Троицко-Сергиевской лавры и другие памятники старины). Ту же самую тему полнокровно раскрывает и

рукописная литература начала XVII столетия (повести-сказки о Бове Королевиче и Еруслане Лазаревиче). По следам политических событий в конце того же века сделаны первые записи легендарных сказаний об Иване Грозном, в которых прежде всего скаредными и своекорыстными были показаны русские бояре.

Особое внимание было обращено на широко известную «Повесть о Ерше Ершовиче». Ранее в критике в основном отмечалось, что её главной темой является хитрость и воровство. Мы в свою очередь, связав данное произведение с расширяющимися политическими связями в начале XVII века, установили, что скупость в настоящем случае приобретала известный политический резонанс. Параллельно хитрости и воровству исподволь вырастала тема скупости. Замечено, что она преподнесена в басенно-аллегорической форме.

Образ скупого в русской летописной литературе – от древности до XVII века – насколько удаётся выяснить, тема вообще особая. Во-первых, мы показали, что она входила в состав большой и крайне разнородной проблемы социально-имущественных представлений людей отдалённых от нас веков. Во-вторых, художественные модификации темы богатства и скупости с течением времени также заметно видоизменялись. А именно: в XI-XII веках процесс труда был в такой степени малопроизводительным, что денежные остатки зажиточного слоя населения на Руси не особенно выделялись в общей массе рабочего люда. Это привело к тому, что в целом ряде летописных источников нищие почти «поравнялись» с богатыми.

В целях доказательства приведено некоторое количество рукописей, среди которых особое значение принадлежит «Слову о вознесении Господне» Кирилла Туровского (XI век). Критический анализ показал, что в этом произведении устного народного творчества перечислялись «малые с великими, добрые со скупыми, нищие с богатыми, рабы со свободными, старцы с малыми, женатые с девицами, матери с младенцами и сироты с вдовицами. То есть практически все, кто угодно – только не общественные слои непосредственно. В памятниках XII века социализация понятий «бедности» и «богатства» также оставалась весьма неопределённой. В период раннего средневековья на Руси тем самым социально-имущественные представления в целом и общем отличались простотой и упрощенностью. В высказываниях летописцев о богатстве, скупости или нищете, как правило,

выражалось непоколебимое учение о заданности существующего порядка вещей на вечные времена. В памятнике «Слово некоего отца к сыну» предрекается: «Богат ли… худ ли, скуп ли – всё то Божьим промышлением создано»[1].

Становилось очевидным, что в устных пересказах образ скупого составил отдельную и важную страницу. И примечательно, что он, наряду с другими, в коллективном сознании воспринимался как живая летопись веков со всеми своими мечтами и надеждами, радостями и скорбями, исканиями и заблуждениями.

Наконец, в конце первого раздела исследуется тема скупости в некоторых русских, азербайджанских и европейских сказках. Приведено их немалое количество, причём, центральным действующим лицом выступал скупой различных классовых сословий: купцы, попы, кази, жрецы, старосты.

Большинство главных героев произведений устного народного творчества – графы и графские дочки, генералы, полковники, богатые и жадные купцы, которые «гуляют в шикарных гостиницах», владеют «богатыми магазинами». Законы жизни, согласно которым они имели возможность безмерно увеличивать своё богатство за счёт обнищания других, как правило, не мешало сказочникам попутно подчеркнуть стиль их общения. Он чрезвычайно «галантен», а характеры, как это ни покажется удивительным, нередко сентиментальны.

Это такая широкая и пёстрая галерея лиц, что в аспекте избранной нами темы есть необходимость их некоторым образом дифференцировать. Первоначально мы сочли целесообразным обратиться к обобщённой характеристике лиц – обычных персонажей из народной среды или среднего класса населения стран мира. Следующая стадия – переход к художественным образам скупых, которые занимали определённое (чаще всего высокое) положение в патриархально-помещичьем государстве, сфере торговли или имели некоторый духовный сан.

Тем самым образ скупого в фольклоре народов мира дан под разным ракурсом, однако, примечательно, что он никогда не оторван от массового народного окружения, потому что только так можно было

---

[1] Гудзий Н.К. История древнерусской литературы. М.: Просвещение, 1953, 367 с.

ввести систему сравнений и сопоставлений, правда, в рамках только фантастического повествования. И тем не менее, в бытовых и авантюрных сказках скупой отрицательно оттеняет народное горе. Отсюда его частое подключение к таким антиномиям, как спор между правдой и кривдой. Разумеется, победа всегда остаётся за правдой. Сочувствие рассказчика всегда на стороне бедного и обездоленного мужика, которого обманул купеческий сын, приказчик, шут, ловкий вор и т.п.

Если во всех сказках без исключения неизменно действует закон, согласно которому добро всегда побеждает зло, то при всех отмеченных инвариантах, бедный человек побеждает злого и жадного. Анализ сказок позволил подчеркнуть, что образ скупого явился архетипическим.

С другой стороны, здесь же выяснены основные истоки возникновения образа скупого в мировой художественной литературе. В связи с этим в первую очередь представлен «первооткрыватель» темы скупости в литературе – римский комедиограф Тит Мак Плавт, выступивший на сцене с целым рядом характерологических комедий, среди которых в качестве необходимой для критического разбора явилась комедия «Клад». В связи с анализом этой комедии необходимо было предварительно подчеркнуть, что в античном мире культурное наследие прошлого и современные веяния в римской литературе на тему скупости прежде всего нашли своё отражение в его комедии «Клад».

В настоящем разделе первоначально были показаны основополагающие черты культуры эпохи античности, соединившей в себе элементы римской и эллинистической цивилизаций в сложном и едином комплексе. Этот синтез сориентировал нас на поиски наилучших, наиболее адекватной человеческой природе, истинных нравов и добродетелей в противовес такому пороку, как скупость. Как это пытался объяснить читателям и критикам-современникам Тит Плавт, в данном случае «государственные формы» исторически тесно переплелись с художественной литературой, в частности, с центральной проблематикой данной главы и всей диссертации в целом.

Особо подчёркнуто, что выражение кризиса общественной идеологии произошло за счёт резкого и бескомпромиссного осуждения развращённых богатством и скупостью нравов своего времени. Потому поэт и апеллирует к традициям «предков», а также выражает,

хотя и иллюзорную, надежду на возможное и скорое возвращение славных былых времён мира, добра, благополучия, равенства, справедливости и свободы в их отчётливом противопоставлении скупости. Помимо Тита Плавта, мы ознакомилис с мнениями на этот счёт таких выдающихся философов древности, как Лукреций, Цицерон и других, рассматривавших данные понятия с разных политических, культурологических или экономических точек зрения. Но объективно все они свидетельствуют о том, что искомая черта характера человека – серьёзный порок, грех перед Богом, а для обездоленных – зло.

Тем самым определились главные источники расслоения общества в древности, причины лёгкого обогащения и массового обнищания. Тит Плавт же в своих комедиях впервые в истории мировой литературы зафиксировал образ скупого. Примечательно и весьма важно в аспекте всего дальнейшего анализа в последующей главе диссертации, что этот персонаж предстал не в виде злодея, либо закоренелого преступника. Здесь характерно именно то, что в мягкий и незлобивый юмор великого римского комедиографа иногда вплетаются отголоски острых и болезненных вопросов того далёкого времени. Так, было обстоятельно показано, как у героя комедии «Клад» – старика Эвклиона оказалась счастливая судьба. Благодаря удачному авторскому вкраплению мифологического сюжета этот персонаж оказался вечным спутником человечества, причём, от античности до наших дней.

Всё отмеченное по материалам второго параграфа диссертационной главы прежде всего свидетельствует о следующем: основная задача Тита Плавта как комедиографа – развлечение публики, но немалую роль при создании образа скупого сыграла и сатира. Наряду с юмором она также заняла в комедии строго определённую позицию. Там, где на первый взгляд Т.Плавт преследовал частную, развлекательную роль, возможно разглядеть и тонкие саркастические намёки. Заметно, что на примере выживающего из ума от жадности старика ощутима социально окрашенная ирония.

Параллельно с этой темой говорится и о народных сказителях и отдельных профессиональных поэтах, которые, пользуясь различным арсеналом изобразительных и стилистических средств языка, испокон веков изображали интересующие соискателя образы. Причём в зависимости от поставленных целей и задач, коллективного или

индивидуального замыслов, образ скупого мог быть заряжен полярными смыслами – намеренно усиливалась комическая или драматическая стороны. Глас народного или профессионального творца подчёркивал реальное существование образа скупого в современном ему обществе; вместе с тем он был традиционно связан с предшествующим периодом истории. Воссоединив два временных пласта в этом разделе работы, мы пришли к убеждению, что авторы были нацелены на искоренение отрицательных черт характера человека в будущем. Тем самым первоначальный исток – устный и коллективный – оказался тем корнем, который, на наш взгляд, объединяет в единое целое понятийное содержание образа скряги в народном сознании, а в дальнейшем и в мировой художественной литературе.

В эпоху европейского Возрождения образ скупого наиболее ярко был разработан в комедии У.Шекспира «Венецианский купец». Определившись с основными источниками, мы отметили, что эта комедия, преследуя цель изображения характера скупого в лице еврея-купца Шейлока, в отличие от большинства других сочинений Шекспира в этом жанре, выходит за пределы любовной тематики. Два мира противостоят здесь один другому: радость, красота, дружба, великодушие, с одной стороны, и мир скупости, злобы и стяжательства – с другой. Причём, если во всех предыдущих комедиях У.Шекспира возможно было окончательное примирение сторон (а иногда и превращение злых в добрых, как это показано, скажем в «Протее»), то здесь такой финал исключён. Между «честными» и «скупыми» идёт война не на жизнь, а на смерть. Тем самым два открытых мира свидетельствуют о показе У.Шекспиром полярных отношений к людям и образу жизни в целом.

Купец Шейлок – типичный представитель ростовщичества, «законник» в глазах сената. У.Шекспир никак не погрешил против исторической правды. Но поскольку Шейлок лишён иного социального статуса в обществе, каких бы то ни было титулов и даже равноправия в буквальном смысле, ему не остаётся ничего другого. Свободная торговля – единственная реально доступная профессия для людей данного сословия, а болезненное ущемление политических прав и свобод в дополнение к изначально природным порокам лишь развивало в них такую черту характера, как скупость.

Но дело Шейлока проиграно, скупец фактически обречён, и после таких отчаянных выпадов становится понятным смысл специфического приёма. Речь переодетой в официальное лицо Порции на суде переходит в элементарный детский лепет, опровергнуть который не стоит большого труда. Не выдерживает настоящей критики и поведение дожа Венеции, принимающего слова о «крови и вырезанном фунте мяса» за чистую монету. Это свидетельствует о тонком чутье художника. У.Шекспир преднамеренно превратил заключительную сцену суда в фарс, в котором действуют женские персонажи в качестве важных деловых посредников. Тем самым их смехотворное поведение ярче оттеняет скупость и хищнические черты Шейлока. Буффонада тонет в злых намерениях Шейлока, которые, впрочем, он всерьёз намеревается осуществить.

Заключительный параграф работы посвящён основным чертам образа скупого (Гарпагона) из одноименной комедии Ж.-Б.Мольера.

Хотя центральный герой комедии несет в себе определенную идею, актуальную для XVII века, многие европейские и русские критики сошлись во мнении, что он не осложнен тонкими психологическими чертами. Мольер не ставил своей основной целью создать характер, кровно связанный с общественными неурядицами своего времени. Построенный по законам классицизма, образ Гарпагона следует выводить из внутреннего потенциала личности. Этим он решительно отличается от бальзаковского Гобсека, которого немыслимо анализировать в отрыве от движения капитала во Франции и Европе. Но тем мольеровский тип скупого и привлекателен, что понятен и доступен без национальной окраски.

Приведены точки зрения Пушкина на творчество Мольера и скупость как порок, в понимании поэта. Кроме того было отмечено, что Оноре де Бальзак сумел глубже других проникнуть в гений Ж.-Б.Мольера, потому что его позиция по отношению к современному ему обществу была схожей с позицией комедиографа по ряду существенных политических и идеологических моментов.

В итоге мы констатируем следующий факт: какие бы формы общественных или личных отношений великие гуманисты ни затрагивали, они всегда отстаивали идею природного равенства всех людей, право каждого человека на свободную мысль и свободное чувство. Были также представлены абсолютно различные по мотивам

поведения герои, их характеры глубоко индивидуальны, они могут вызывать как откровенную ненависть, так и располагают к раздумьям. В эпоху классицизма архетип скупого «в новой редакции» воссоздал Ж.-Б.Мольер. Скупой (Гарпагон) выступил здесь на фоне европейского дворянского сословия, причем, как в традиционном аспекте, так и с выделением особенностей новой эпохи во Франции.

Во второй главе «Образ скупого в мировой реалистической литературе XIX века» рассматривается тип скупого в реалистической литературе, где усиливается мотив богатства и скупости как двух однотипных и почти равноправных по общественной и художественной значимости понятий, бытовавших в разных видах и формах устного народного творчества. Однако здесь хронологические рамки максимально сужены, ограничены в основном поэмами, пьесами и романами XIX – начала XX веков. Так, в орбиту критического анализа вошли главные действующие лица произведений А.С.Пушкина (маленькая трагедия «Скупой рыцарь»), Н.В.Гоголя (поэма «Мёртвые души»), М.Ф.Ахундова (комедия «Приключения скряги Хаджи-Кара»), Н.Везирова (комедия «Из-под дождя да под ливень»), А.Н.Островского (драма «Гроза»), Ч.Диккенса (роман «Домби и сын»), Оноре де Бальзака (роман «Гобсек») и некоторые другие.

В связи с локальным установлением временных и пространственных рамок в соответствующих разделах работы образ скупого в большинстве своём оказывается оторванным от фольклорных корней, потому что повсеместно является идеологизированным, активно втянутым в борьбу общественных мнений того государства, которое его взрастила. Например, поведение образа скупого в комедиях Т.Плавта и Мольера легче понять представителям последующих поколений из-за существенно меньшей степени политизации. Напротив, бальзаковского Гобсека или диккенсовского мистера Домби никоим образом нельзя искусственно отрывать от товарно-денежных отношений середины XIX столетия в Европе.

Таким образом, целью второй главы является выявление динамики исследуемого образа в зависимости от мировоззрения писателей-реалистов XIX столетия. В настоящем случае архетип скупого показан на примере целого ряда произведений русской, английской, французской и азербайджанской литературы. Критический обзор начинается с романов Ч.Диккенса «Николас Никльби» и

«Тяжёлые времена». Уже в них примечательной стороной является введение образа скупца. Правда, он в лице крупного коммерсанта Ральфа Никльби и алчного стяжателя Грэдграйнда намечен лишь пунктирно. Блестящая реализация этой темы воплотилась только в романе «Домби и сын», в котором выразились главные принципы историко-философской и этической программ. После выхода романа в свет сам писатель признавался в том, что хотел показать губительные последствия скупости и тщеславия. Эти отрицательные черты получили своё воплощение в образе главы крупной фирмы, мистера Домби-старшего. Скупость этого человека в такой степени затемнила все другие качества, что стала источником бед почти всего его окружения. Но по существу, речь шла о моральном вырождении, и с небывалой силой эта тема прозвучала в романах О.Бальзака «Евгения Гранде» и «Гобсек».

Бальзак увидел первые признаки скупого ещё в облике антиквара («Шагреневая кожа»); затем он вскользь коснулся этой темы в романах «Полковник Шабер», «Турецкий священник» и «Сельский врач». Но тут же писатель признавался, что с позиций строгого критического анализа их поведенческих мотивов «собственно враг» доброты и альтруизма оказался абстрактным и схематичным. Действительно, Бальзак ещё отделял богачей и скупых от так называемых «экономных», «нерасточительных», якобы скромно и медленно накапливающих состояние и планомерно расходующих их.

Господин Феликс Гранде явился злостным исключением из правила. Обладатель множества винодельческих предприятий во Франции – яркий представитель господствующего класса, который всё более вырисовывается как враг людей, нелюдь. Скупость, доведенная до крайнего максимализма, оказывается той опасной и грозной силой, которая уродует человека, причём, не менее радикально, нежели обладание некоторой долей собственности.

Особо было оговорено обстоятельство, что в романе «Евгения Гранде» в ходе изображения корыстных и беспринципных людей отдельные детали, оттеняющие их скупость, становятся замещающим их символом. Деньги и драгоценности скупца начинают жить своей самостоятельной жизнью. Но если такое беспечное существование отвечает главным целям и задачам накопительства, то для других оно обернулось большими страданиями. Исходя из такой посылки,

показано, как скупость Гранде привела к гибели супруги и бедою отозвалось на жизни всех домочадцев.

Эта же линия продолжена Оноре Бальзаком и в романе «Гобсек», который становится главным предметом исследования во второй главе диссертации. «По сравнению с Феликсом Гранде-старшим, новый герой – это уже «философ», в авторской интерпретации, «поэт» наживы, скряга по своему глубокому убеждению. «Человеком-ассигнацией», или «векселем» называет его писатель. В ходе сравнительно-сопоставительного анализа в работе прослежены основные идеи двух редакций, но главное внимание уделено той, в которой скупость становится всеопределяющей чертой. Золото – его радость и фетиш, предмет извечного поклонения, превративший его в безжалостного скупца, человека, легко и непринуждённо губящего чужие судьбы, не брезгующего никакими средствами в целях получения очередной коммерческой доли.

В целях более ясного, рельефного показа образа скупого в лице Гобсека, в диссертации дан расширенный комментарий к основному тексту романа. А именно, указано на то, что первоначально писатель сосредоточил особенное внимание на глубокой проницательности ростовщика. Мировоззрение его, по собственным же словам, - это «взгляд Бога». Он якобы видит всё, что совершается в сердцах, проникает в самые сокровенные мысли людей. Гобсек – это не шекспировский купец Шейлок, не торгаш, как Дикой А.Н.Островского, и тем более не комический персонаж Мольера. Он сумел подняться над аристократией, а материалом ему в этом служит французская великосветская жизнь со всеми её пороками. Понятно, что эти язвы общества прежде всего видятся самому Оноре де Бальзаку, а его устами уже говорит отрицательный герой.

Но даже в первой редакции романа Оноре де Бальзак, наделив Гобсека «общественной жилкой», некоторым образом прочувствовав демократизм такого типа французского буржуа, далёк от полной его реабилитации. Писатель своим прозорливым оком увидел не только явные преимущества ростовщика над аристократией, но и отметил реальный источник его могущества. Несмотря на тот факт, что биография Гобсека переполнена всевозможными географическими путешествиями и приключениями, в которых закалился и резко видоизменился его характер, автор понял и отчётливо показал, что

указанное моральное и в некоторой степени интеллектуальное превосходство Гобсека вытекает не только из его природных дарований, но и базируется на колоссальном богатстве.

«Держать всех в кулаке» – вот девиз всех жестоких, иногда сильных духом, но по большей части именно скаредных людей, коих судьба благоволила быть вершителями многих финансовых операций. Это настолько очевидно, что стало, между прочим, и центральной мыслью А.Островского. В чём сила Дикого, в высоком интеллектуальном развитии? Разумеется, нет. Только в деньгах, хотя умственный потенциал Гобсека с русским собратом никоим образом не сопоставим и при этом возвышается надо всеми его морально-нравственными критериями. Но корни этих понятий одинаковые. С ними он и вступает в финансовые отношения в деловом мире Парижа.

«Я достаточно богат, - заявляет однажды Гобсек Дервилю, - чтобы покупать совесть человеческую или управлять министрами»[1]. Он гордо именует себя «властителем жизни», от волеизъявления которого зависят многие судьбы других. Классическая формула «дела благие отзовутся на поколениях иных» им в данном случае воспринимается буквально, как дар божеской судьбы, как провидение. Он и управляет, как некий посланник. Вершителем судеб он называет себя именно по той причине, что основным содержанием всей его жизни и вообще жизни любого, как он выражается, «нормального человеческого существа», является золото. И если Гобсек представляется Дервилю «фантастическим образом», то сам Дервиль как бы умозрительно ограничивает гиперболические размеры этого реального, а не бальзаковского художественного «образа», усматривая в нём всего лишь «олицетворение власти золота».

Во второй редакции Бальзак внёс необходимые коррективы в облик Гобсека. К тому же напомним, что рассказ от первого лица получил своё название несколько позже первой редакции (в 1842 году), когда он вошёл в «Сцены частной жизни» цикла «Человеческая комедия». Считаем, что в русле избранной нами темы эта деталь существенная. Отходят на второй план образы как упомянутого

---

[1] Оноре де Бальзак. Гобсек. Евгения Гранде. Отец Горио. М.: Правда, 1979, с. 21.

Дервиля, так и графини де Ресто, семьи де Трайля и некоторые другие. Луч ярко высвечивает лишь основную черту центрального персонажа – скупость. Бальзак теперь совершенно не скрывает моральной уродливости ростовщика, старика, подавляющего в себе буквально все человеческие чувства, сосредотачиваясь исключительно на своём «я», что приводит его к отчуждению от общества и к самоотчуждению. Оно у него более чем расширено, грандиозно по размаху, амбициозно по умению чувствовать приток богатства. Образно выражаясь, запах денег для него такой же стойкий, как у господина Феликса Гранде («Эжени Гранде»). Из скряги-мечтателя он превратился в «человека-вексель», его облик, по Бальзаку, «отлит из бронзы».

Таким образом, галерея образов скупых открытая Оноре де Бальзаком, показывает, что его центральные представители – Феликс Гранде и Гобсек активно подключены к финансово-коммерческим операциям. Скупость этих нарицательных персонажей переходила все разумные границы человеческого общежития. В русской литературе традиция «бродячего сюжета» была подхвачена и развита А.С.Пушкиным. Созданный им образ скупого позволял чётко разъединить понятия жадности и рыцарства как образец доблести и чести.

Завершает вторую главу и диссертацию в целом исследование образа скупого в русской и азербайджанской реалистической литературе. Каждый из выведенных великими поэтами, писателями и драматургами персонажей – строго определённый тип скупца. Например, Пушкина в «Скупом рыцаре» особо не интересовали социальные вопросы. В центре – исключительно семейная драма. Автор словно вступает в соревнование, давая свой вариант образа скупого. По признанию критиков, в названии кроется оксюморон. Рыцарь не может быть скупым, и потому персонаж функционирует в качестве символа, широкой и сложной метафоры, конденсирующей поэтическое, психологическое и идеологическое содержание.

Мы подошли к интерпретации образа Плюшкина с нетрадиционной точки зрения (Н.В.Гоголь «Мертвые души»). Во-первых, аналогия затруднена в силу уничтожающей характеристики Н.В.Гоголем образа скупого. Здесь нет даже глухого намёка на «лёгкую иронию». Вначале автор действительно обращает наше внимание на резко бросающиеся в глаза типические признаки помещиков. Но в дальнейшем мастерски схваченные и развитые свойства подкреп-

ляются всей совокупностью их поведения как в семье, так и в обществе. Отсюда пассивность, неопределённость, бесхарактерность и беспредельная скупость. Во-вторых, безнравственность и невежественность Плюшкина доведена до максимализма, до степени физического вырождения «человеческого в человеке». В-третьих, индивидуальные черты образа скупого дополнены таким новаторским приемом в русской классике, как «сращение бытовой среды с внутренней сущностью помещиков» (А.И.Ревякин).

Тем самым становится очевидным, что Плюшкин Н.Гоголя продолжает галерею скупцов, но в специфическом для Руси середины XIX века аспекте. Это исконно русский тип, он не может существовать вне России, и это прекрасно осознавал сам писатель. Это психология слоя людей, который умеет лишь присваивать своим жертвам определения. В поэме «Мёртвые души» их характеризует замкнутость, грубость, хамство, вспыльчивость, эгоизм, хитрость, распутство, жестокость и т.д. И над всеми ними господствует скупость. Эта черта характера доведена автором до такой степени, что живой и полнокровный литературный герой уже не просматривается. Он потерял своё лицо. Скупость сделала сельского помещика Плюшкина не личностью, а маской, подобием человека.

Весьма схожа и психология самодуров-купцов в драме А.Островского «Гроза», комедиях М.Ф.Ахундова и Н.Б.Везирова. Утилитарная философия скупцов выносит за скобки те состояния, которые объясняют поступки человека некоторой исходной данностью его скудного внутреннего мира. Он показан нам на примере образа Дикого («Гроза» А.Н.Островского), привыкшего повелевать. Спецификой образа скупого становится самодурство – явление, которого практически не знала как европейская культура, так и собственно русская литература первой половины XIX века. Первооткрывателем такого типажа скупого явился А.Н.Островский. Власть его, как и Гобсека, также держится на богатстве. При этом Дикой – образец тёмного и невежественного человека, оскотинившегося в беспредельном властвовании над жителями небольшого городка России.

Недалеко от него ушли и образы скупых в азербайджанской реалистической литературе XIX – начала XX веков. В первую очередь мы обратились к драмам и комедиям М.Ф.Ахундова и Н.Б.Везирова.

Они оказались очень похожими на русских купцов-самодуров. Примечательно то, что бессмертные образы скупцов в конце XIX – начале XX столетий оказались активно вовлечёнными в общественно-экономические условия развития нашей республики. В диссертации были проанализированы комедии М.Ф.Ахундова «Приключение скряги» и Н.Б.Везирова «Из-под дождя да под ливень». Было подчеркнуто, что скупой в этих произведениях примечателен прежде всего тем, что представляет собой пример антитезы служения добру, проявлению честности и справедливости. В названных комедиях мы становимся свидетелями выдвижения на передний план одиозной личности азербайджанских купцов, попирающих законы шариата, с одной стороны, и бессовестно обирающих обедневших мусульман, - с другой. Когда перед главными отрицательными персонажами комедий М.Ф.Ахундова и Н.Б.Везирова маячит надежда обогатиться за счёт ближнего, они не останавливаются ни перед какими преградами и не брезгуют никакими средствами. По этой причине считаем критический анализ настоящих произведений азербайджанских авторов одним из актуальных аспектов как заключительного раздела второй главы, так и всего исследования в целом.

Итак, всё вышеотмеченное на примере отдельных произведений азербайджанской, русской, и европейской литератур отчётливо свидетельствует о многочисленных модификациях образа скупого на протяжении нескольких столетий.

Но у каждого есть, как мы подчеркнули, и своё индивидуальное лицо. Например, главный персонаж Островского – скупец Дикой отдалён от любой торговой деятельности, а купцы в азербайджанской драматургии погружены в атмосферу коммерции. «Теория точных цифр» Диккенса в романе нашла своё подтверждение и развитие в комедиях М.Ф.Ахундова и Н.Б.Везирова. Правда, в отличие от Дикого, в лице купцов нет сурового приговора религиозному или нравственно-этическому мракобесию, хотя определённую «общественную жилку» они также привносят с собой. Но здесь скупцы терпят поражение личностного порядка, комедиографы незлобиво посмеиваются над ними. И в данном случае у нас была возможность сравнить скупых М.Ф.Ахундова и Н.Б.Везирова с одноименной комедией Мольера.

Тем самым в диссертации была органично выявлена идейная суть новаций всех вышеназванных писателей – представителей разных течений и направлений. Она заключается прежде всего в том, что образ скупого в произведениях Н.В.Гоголя, А.Н.Островского и Оноре Бальзака, М.Ф.Ахундова и Везирова и некоторых других максимально индивидуализирован (типологической здесь остаётся только страсть к ежедневной наживе, но способы добычи денег, сохранения и приумножения капитала – бесконечно разные). Он ещё более вписывается в круг общественно значимых проблем и отделять их от социума за редким исключением решительно невозможно. Так Гарпагон временами занимается ростовщичеством, но это не является основным делом жизни для него. Больше того, ростовщичество – условная форма поддержания своих сил в комедии.

В **заключении** делаются выводы и обобщения, вытекающие из настоящего исследования.

1. Мотив обогащения пронизывает сюжетную канву ряда произведений европейских, русских и азербайджанских писателей разных эпох.

2. Образ скупого имеет два источника: фольклорный и художественный. Начиная с периода античности, он активно функционирует в произведениях разных жанров. Учитывая двойную природу, можно придти к заключению, что образ скупого в мировой литературе является архетипическим.

3. Тема скупости получает своё специфическое развитие в сказках народов мира. Главным героем выступает скупой, принадлежащий к различным классовым сословиям. Это купцы, попы, кази, жрецы, старосты и проч. Лейтмотивом всех сказок является победа бедного человека над жадным и злым.

4. В античности (Т.Плавт «Клад») тема скупости в первую очередь выражала кризис общественной идеологии, и по мысли римского комедиографа, преследовала исправление нравов своего времени.

5. Сопоставление образов скупого в трагедии У.Шекспира «Венецианский купец» и одноименной комедии Ж.-Б.Мольера позволяет прийти к следующему выводу: искомый тип в эпоху Возрождения отличается тонкими психологическими чертами, и его немыслимо отрывать от европейской торгово-коммерческой деятельности. В свою

очередь мольеровский Гарпагон не осложнён ими. Но скупой при этом носит не только национальный, но прежде всего общечеловеческий характер, легко доступный пониманию критиков и массовых читателей.

6. Сравнение образа скупого в романах Ч.Диккенса «Домби и сын» и О.Бальзака «Гобсек» предоставляет материал для размышлений философского характера. В отличие от английской, настоящий тип во французской литературе следует рассматривать только в тесной связи с общественными явлениями и движением капитала в первой половине XIX века.

7. Пушкинский скупой имеет важную отличительную характеристику: по замыслу русского поэта, он не включён в круг социально-политических проблем, но составляет ядро семейной драмы, разработанной в масштабах широкого обобщения.

8. В «Мёртвых душах» Н.В.Гоголя образ Плюшкина обрисован как исконно русский тип, в котором основополагающая черта скупости видоизменяет характер человека вплоть до его полного физического вырождения.

9. Образ скупого в драме А.Н.Островского «Гроза», комедиях М.Ф.Ахундова и Н.Б.Везирова роднит доминирующая черта – патологическая жажда наживы, в основном проявляющаяся в торговых махинациях. Они охватывают многочисленные сферы общественной жизни России и Азербайджана своего времени, принося окружающим беды и страдания.

По теме исследования диссертантом опубликованы следующие работы:

1.Азярбайъан ядябиййатында хясис образынын тясвири хцсусиййятляри (М.Ф.Ахундовун йарадыъылыьы ясасында) // Елми хябярляр. Бакы: АДУ, 2006, № 3, с.142-144.

2.М.Ф.Ахундовун йарадыъылыьында хясис образы // Аспирант вя эянъ тядгигатчыларын XI Республика елми конфрансы. Бакы, 2006, с. 242-243.

3.Н.Б.Вязировун йарадыъылыьында хясислик мювзусу // Елми хябярляр. Бакы: АДУ, 2008, № 2, с.274-277.

4.Гядим Рома драматурэийасында хясис суряти (Т.М.Плавтын «Хязиня» ясяри ясасында) // Елми хябярляр. Бакы: АДУ, 2010, № 1, с.62-65.

5.Тема скупости в русской летописной литературе XII-XVII веков // Филолоэийа мясяляляри. Бакы, 2010, № 11, с.394-401.

6.Возникновение архетипа «скупой» в мировой литературе // Мцгайисяли ядябиййат: ядябиййатларда вя мядяниййятлярдя архетипляр. IV Бейнялхалг елми конфрансын материаллары. Бакы-Азярбайъан, 22-23 октйабр 2010, с. 8.

7.Ч.Диккенсин реализминин хцсусиййятляри («Домби вя оьлу» романы ясасында) // Докторантларын вя эянъ тядгигатчыларын XVI Республика елми конфрансы. Бакы, 2012, с. 178-179.

8.Типизация и индивидуализация образа скупого в азербайджанской, русской и европейской литературе // Вести Белорусского государственного педагогического университета. Серия 1, № 2(72), 2012, с. 96-99.

9.Формы стяжательства и методы обрисовки характера скупого в романах Оноре де Бальзака «Эжени Гранде» и «Гобсек» // Вестник Запорожского национального университета. Филологические науки, № 2, 2012, с. 5-8.

10.Архетип «скупого» в азербайджанских сказках // Щуманитар елмлярин юйрянилмясинин актуал проблемляри. Бакы: Мцтяръим, 2014, №4, с. 153-157

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

KÖNÜL TELMAN QIZI ƏBDÜRƏHMANOVA

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA XƏSİS OBRAZI ARXETİP KİMİ VƏ ONUN MODİFİKASİYASI

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (rus ədəbiyyatı)
5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2015

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin
Dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbəri: filologiya elmləri doktoru, professor
Naidə Camal qızı Məmmədxanova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Flora Sultan qızı Nacıyeva

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nərmin Fuad qızı Həsənova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə __15/04_______________2015-ci il tarixdə saat ____ -da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, Süleyman Rüstəm küçəsi 25

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D 02.071 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **N.R.Muqimova**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dünya ədəbiyyatı tarixi yazıçılar tərəfindən istifadə olunmuş, "səyyar süjetlər" adlanan, çoxsaylı nümunələri ilə doludur. Xəsis obrazının müxtəlif modifikasiyaları da bu sıradan istisna deyil. Bu obraz Rusiya, Azərbaycan və Avropa ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrinin, bir çox əsərlərinin əsas süjet xəttini təşkil edir. Və bu da təsadüfi deyil, çünki yığımcıllıq prosesi adətən bir maniakal ideyaya çevrilir, tez bir müddət ərzində insan şüurunu ələ alır, onun iradəsini boğmağa çalışır. Belə ki, yığımcıllıq ehtirası qəhrəmanın həyatında dominanta çevrilir, lakin bu xüsusiyyət mövzuya müraciət etmiş yazıçılara görə, şəxsiyyətin əxlaqsızlıq kimi təhlükəli yola sürüklənməsini qaçılmaz edır. Tənqidi təhlil üçün ayrılmış sərvət və yoxsulluq münaqişəsinə həsr olunan əsərlərdə bəzən konfliktin komik həll olunmasını müşahidə edirik, lakin daha çox xəsisin biabırçı ölümünə gətirib çıxaran sonluğa rast gəlirik. "Yığımcıllıq üçün yığımcıllıq" prinsipi ilə yaşayan xəsis varlıların dərin daxili düşgünlüyü bu az saylı insan təbəqəsini əxlaqsız ideologiya daşıyıcısına çevirir və onlar ətrafdakılar üçün bədbəxtlik mənbəyi olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, xəsis obrazı müxtəlif məna çalarlarına görə dəyişərək, bədii əsərlərin strukturunda və dünya xalqlarının kollektiv şifahi ədəbiyyatında yer alır. Bu obraza tez-tez nağıllarda, qəhrəmanlıq dastanlarında (eposlar), macəra məzmunlu novella, hekayə və povestlərdə, tarixi abidələr və salnamələrdən hissələrdə rast gəldiyimiz üçün, xəsis obrazının arxetipi haqqında danışmağa imkan yaranır.

Bu obraz, onun folklor əsərlərindən başlayaraq, antik dövr ədəbiyyatında, Orta əsrlər, İntibah dövrü, romantizm, realizm dövrü dünya ədəbiyyatında inkişafı və transformasiyası ayrıca araşdırma mövzusu olmayıb. Buna görə də, hazırkı tədqiqat işi əhəmiyyəti və mövzunun **aktuallığı** ilə fərqlənir.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın əsas obyekti ümumiyyətlə bu mövzuya maraq göstərən Rusiya, Azərbaycan və Avropa (ingilis, fransız) yazıçılarının bir sıra əsərləridir. Bu V.Şekspirin, J.-B.Molyerin, A.S.Puşkinin, N.V.Qoqolun, A.N.Ostrovskinin, Ç.Dikkensin, Onore de Balzakın, M.F.Axundovun, N.Vəzirovun və digərlərinin əsərləridir.

Belə ki, bu mövzuya müraciət edən şair və yazıçıların siyahısı kifayət qədər genişdir. Əlbəttə ki, onların birləşdirilməsi, təsnifatı və standartlaşdırılması kimi təbii sual yaranır. Bu məqsədlə xəsis obrazı yalnız

ədəbi birliklərin fərdi sisteminə deyil, həm də müəyyən bir tarixi dövrdə mövcud olan konkret cəmiyyətdə həmin əmtəə-pul münasibətlərinə daxil edilmişdir. Qeyd etmək vacibdir ki, tarixi davamlılığın xarakterik fakt və hadisələrinin, mövzulardakı ən yeni bədii formaların xüsusiyyətlərinin təhlili də dissertasiyanın tədqiqat obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti bədii əsərlərdəki xəsis obrazı və onun modifikasiyalarıdır.

Mövzunun işlənilmə dərəcəsi. Bu yazıçıların yaradıcılıqlarının öyrənilməsi ilə A.M.Revyakin, S.I.Maşinski, D.D.Oblomiyevski, L.N.Savelyeva, S.M.Bondi, T.Q.Bogolepova, V.E. Vetlovskaya, İ.M.Katarski, R.A.Reznik, S.M.Şervinski, C.N.Çesterton və s. kimi, görkəmli xarici və rus ədəbiyyatşünasları məşğul olmuşlar. Lakin, bu alimlərin monoqrafiyalarının müvafiq bölmələrində və ya məqalələrində bizi maraqlandıran problemlə bağlı yalnız qısa məlumat var. Eləcə də M.Rəfilinin, F.Qasımzadənin, C.Cəfərovun, K.Məmmədovun tədqiqat işləri də vardır. Lakin, dünya ədəbiyyatında Xəsis bir arxetip obraz kimi, hələ tədqiq edilməmişdir. Bu mövzu ilə bağlı fundamental tədqiqatlar yoxdur. Bu baxımdan, bu problemin öyrənilməsi, yəni xəsis obrazı və onun bədii ədəbiyyatda arxetip kimi modifikasiyası xüsusi əhəmiyyət və vaciblik kəsb edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi dünya xalqları folkloru timsalında, bir tərəfdən dünya ədəbiyyatındakı xəsis obrazının davranışının psixoloji motivlərinin təyin edilməsi, digər tərəfdən isə adı çəkilən yazıçıların bədii əsərlərinin müəyyən edilməsidir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı **vəzifələrin** həll olunması nəzərdə tutulur:

- Kollektiv şüur mənşəyində, folklor və yazılı ədəbiyyatda, xəsis obrazının bədii işlənilməsini müəyyən etmək;
- T.Plavtın"Xəzinə" antik komediyasının mifo-poetik əsasını təyin etmək;
- Rus və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında və dünya ədəbiyyatında xəsis obrazının modifikasiyasının əsas aspektlərini göstərmək.

Tədqiqat işinin metodu. Qarşıya qoyduğumuz məqsədə nail olmaq üçün elmi-tədqiqat kompleksi metodlarından istifadə etməklə, əsasən müqayisəli təhlil üsulundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ilk növbədə onun kifayət qədər öyrənilməməsi ilə müəyyən edilir. İlk dəfə xəsis obrazı ardıcıllıqla təhlil olunmuşdur. Yəni, bu obrazın mənbəyi tərə-

fimizdən, ilk olaraq folklorda, sonra müxtəlif nəzər nöqtələri araşdırılaraq, şifahi xalq ədəbiyyatının bir neçə janrlarında və son olaraq dünya bədii ədəbiyyatından çoxsaylı nümunələrdə təsdiq olunmuşdur. İkili rakursdan yanaşma diametral şəkildə fərqli xarakterləri bir arxetip kimi tipikləşdirmək və prototip yaratmağa icazə vermişdir. Belə ki, Xəsis, dünya ədəbiyyatında ciddi sıralanmaya məruz qalmış və nəticə etibarı ilə təqdim olunan işin yeniliyi müəyyənləşmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti. Xəsis obrazına əlavə etdiyimiz müqayisəli ştrixlər, janrların daxili potensialına bir daha dərindən nəzər yetirməyə imkan verir. Məhz antik müəlliflərin Roma poemalarında olan ("Xəzinə" Plavt) mifoloji baxışları, dünya ədəbiyyatında əsas yer tutan xəsis obrazının bəzi ənənəvi xalq elementlərini özündə birləşdirməsi və bir janrdan başqa janrın fərdi komponentlərinə çevrilməsi ideyası, bizi bu fikirə yönəltdi. Belə ki, ədəbi tipaj kimi xəsis iki tərəfdən göstərilmişdir: bir tərəfdən qənaətcil torpaq sahibi və digər tərəfdən – mənfi enerji daşıyıcısı, ailəsinə qarşı zalım olan, cəmiyyətdə isə bir monstr kimi verilmişdir.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri Rusiya, Azərbaycan və Avropa yazıçılarının əsərlərinin öyrənilməsində, filologiya fakültələrinin mühazirə kurslarında, eləcə də XIX-XX əsr ədəbiyyatının tədrisi üçün dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiyada müdafiəyə təqdim olunan müddəalar. Tədqiqat işində müdafiəyə təqdim olunan müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Xəsis obrazı qabarıq şəkildə Rusiya və Azərbaycan məişət, satirik və macəra-novella xarakterli nağıllarda və digər janrlarda öz əksini tapmışdır. İki başlanğıc sintezi bu obrazın eyni zamanda standartlaşmış və arxetipik olması qənaətinə gətirib çıxarır. Bu müddəa nəinki qədim zamanlarda, həm də Avropa İntibah dövründə, xüsusən Şekspirin "Venesiyalı tacir" əsərində öz güc və təsirini qoruyub saxlayır. Onun fenomenallığı sayəsində, bu obraz oxucuda xəsisliyə açıq nifrətə və eyni zamanda fəlsəfi düşüncələrə səbəb olur.

2. Çarlz Dikkens və Onore de Balzak, xəsis obrazının təsvirində eyni yol tutduqlarından mifoloji əsaslara və xalq təcrübəcinə məhəl qoymamışlar. Lakin, qroteskə müraciət edərək, onlar ictimai ideologiya, didaktika məsələləri və əxlaqi baxışlarında fərqlənirdilər. Çarlz Dikkens hesab edirdi ki, zəngin və xəsislərin vicdanı yalnız onların ürəkləri yumşaldıqdan sonra

oyanacaq. Onun fikrincə, yalnız bu zaman iki cəmiyyət arasında istənilən qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq olar. Onore de Balzak, "Hobsek" və "Yevgeniya Qrande" romanlarında bu illüziyadan tamamilə ayrılır. Bu əsərlərində, o, təminatlı əhali təbəqəsi tərəfindən, hər hansı bir real xeyriyyəçiliyin mümkünsüzlüyünü hərtərəfli sübut etmişdir. Sələmçilər sentimentallıqdan tamamilə məhrum edilir; yığımcıllıq hissi isə, bütün digər hisslərin qarşısını alır və faktiki olaraq, sələmçiləri insanlığın demiurqları edir.

3. Onore de Balzak "Xəsis" komediyasının müəllifi Molyer haqqında həvəslə danışırdı. Şəxsiyyət konsepsiyasının öyrənilməsi metodologiyasında fərqli cəhətlərə baxmayaraq, realist yazıçı bir çox digər rəssamların təsvir etdiyi xəsis obrazının davranışını klassisistik yanaşmadan izah edir. Eyni zamanda Molyerin xəsisi milliliyi qədər də ümuminsani xarakter alır. Komediyanın əsas xarakteri – Qarpagon ticarət-kommersiya və ya sələmçilik fəaliyyəti ilə mürəkkəbləşməmiş, tamamilə siyasiləşməmiş, faktiki olaraq hər hansı bir ideoloji klişelərdən azaddır. Buna görə də bu obraz geniş oxucu və tamaşaçı kütləri üçün asanlıqla başa düşülən və əlçatandır. Lakin, Onore de Balzakın eyniadlı romanındakı Hobsek obrazını XIX əsrin birinci yarısında Fransa kapitalının əsas hərəkət qanunlarından ayırmaq olmaz.

4. Puşkinin yaradıcılığında xəsis obrazı maksimum lakonik və eyni zamanda, zadəganların həyat tərzindəki çatışmazlıqların qlobal ümumiləşdirilməsi kimi verilmişdir. N.A.Ostrovskinin komediyalarında xəsislik ideyasının əsas xüsusiyyətləri tacirlər və mülkədarların özbaşınalığı vasitəsi ilə verilir. Müvafiq olaraq, M.F.Axundov və N.B.Vəzirovun komediyalarında olan tacirlər – Hacı Qara və Hacı Qəmbər arasında tematik paralellər təyin edilmişdir. Avropa və rus realist nəsrində xəsis obrazının təsvirlərindən fərqli olaraq, bu yazıçıların əsərlərində, “qanlı cinayətlər” təsvir edilməmişdir. M.F.Axundov və N.B.Vəzirov maskaları ataraq, onların əsl üzünü ortaya çıxarmağa çalışırlar. Eyni zamanda, yazıçılar incə istehza ilə vurğulayırlar ki, tacirlər hiyləgər fəndləri və saxtakarlıqları ilə, bir tərəfdən əvvəldən olmuş əsaslı kapitala arxalanaraq və digər tərəfdən – xəsislikləri səbəbiylə bir müddət üstünlüyü saxlaya bilirlər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Tədqiqat işinin nəticələri ilə bağlı Bakı Slavyan Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının iclaslarında, Respublika və Beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmiş, bilavasitə mövzu ilə bağlı müxtəlif jurnallarda 10 məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri əsaslandırılaraq müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyekti, predmeti və elmi yeniliyi dəqiqləşdirilir, onun nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, eləcə də tədqiqatın yerinə yetirilməsində istifadə olunan metodika, tədqiqat işinin aprobasiyası təqdim olunur.

Dissertasiyanın əsas konsepsiyası insan xəsisliyi və tədqiqat üçün seçilmiş bütün bədii əsərlərdə, habelə salnamələrdə bu xüsusiyyətin çoxsaylı növ və variasiyalarının öyrənilməsidir.

Dissertasiyasının birinci fəslində **«Xəsis obrazının yaranma mənbələri və dünya ədəbiyyatında onun bədii təsvirinin çalarları (qədim dövr – klassisizm dövrü)»** bir neçə tarixi dövrləri (qədim zamanlardan klassisizm dövrünə qədər) əhatə edilmiş və ilk olaraq, dünya xalqlarının folklorunda sərvət və xəsislik mövzusunun müxtəlif versiyaları təqdim olunmuşdur. Əyalət hakimlərinin rüşvətxorluğu mövzusunda nağıllar bu baxımdan ən yaxşı nümunələrdən sayıla bilər. Onlar, dünya folklorunda xəsislik mövzusunun bir çox variasiyalarının əsasını təşkil edir. (Troitsko-Sergiyev lavrasının nəsihətlər toplusundan "Zəngin və yoxsul haqqında hekayə" və digər qədim dövr abidələri). Eyni mövzu tam olaraq, XVII əsrin əvvəllərində əlyazma ədəbiyyatında özünü göstərir. (Bov Koroleviç və Yeruslan Lazareviç haqqında hekayə-nağıllar). Həmin əsrin sonunda, siyasi hadisələrdən sonra ilk yazılardan olan, Qəzəbli İvan haqqında əfsanəvi hekayələrdə, əsasən xəsis və tamahkar rus boyarları göstərilirdi.

Dissertasiya işində tanınmış "Yerş Yerşoviç haqqında hekayə" əsərinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Tənqidi ədəbiyyatda əsasən, bu əsərin əsas mövzusunun hiyləgərlik və oğurluq olduğu qeyd edilirdi. Biz isə, öz növbəmizdə, bu əsəri XVII əsrin əvvəllərində genişlənən siyasi əlaqələrlə birləşdirərək, xəsisliyin bu halda böyük siyasi rezonans əldə etdiyini təyin etmişik. Hiyləgərlik və oğurluqla paralel tədricən xəsislik mövzusu yer alırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu öz əksini alleqorik təmsillərdə tapırdı.

Araşdırmalara görə, rus salnamə ədəbiyyatında xəsis obrazı – qədim dövrdən XVII əsrə qədər – xüsusi bir mövzunu təşkil edir. Birincisi biz bu mövzunun, bizdən əsrlər boyu uzaq insanların, böyük və həddən artıq müxtəlif sosial-mülkiyyət problemlər təsəvvürünün bir hissəsi olduğunu göstərdik. İkincisi, zaman keçdikcə sərvət və xəsislik mövzuları əhəmiyyətli dərəcədə bədii dəyişikliklərə məruz qalırdı. Məhz XI-XII

əsrlərdə, iş prosesi o qədər səmərəsiz idi ki, Rusiyada əhalinin zəngin təbəqəsinin qazancı, işlək insan kütləsinin qazancından o qədərdə fərqlənmirdi. Bu ona gətirib çıxartdı ki, bir sıra salnamə mənbələrində dilənçilər zənginlərlə demək olar ki, "yanaşı" oldular.

Bu fikrin isbatı üçün bir sıra əlyazmalar nümunə üçün gətirilmişdir, onlardan diqqəti çəkən Kiril Turovskinin “Rəbbin meracı haqqında söz”(XI əsr) əsəridir. Tənqidi təhlil göstərdi ki, şifahi xalq yaradıcılığının bu əsərində “kiçiklərlə böyüklər, yaxşılar və xəsislər, kasıblar və zənginlər, kölələr və azad olanlar, qoca kişilər və cavanlar, ailəli və subaylar, əli körpəli analar və yetimləri qalmış dul qadınlar” sadalanır. Deməli, bu əsərdə hər kəs var – yalnız sosial təbəqələrdən başqa. XII əsr abidələrində “yoxsulluq" və "zənginlik" kimi anlayışların ictimailəşməsi də qeyri-müəyyən qalmışdı. Orta əsrlərin əvvəllərində Rusiyada sosial mülkiyyətlə bağlı anlayışlar ümumilikdə öz sadəliyi ilə fərqlənirdilər. Adətən, salnaməçilərin sərvət və ya yoxsulluq, tamahkarlıq haqqında hesabatlarında mövcud qaydaların əbədi olaraq sarsılmazlığı bildirilirdi. "Bir atanın oğluna sözü" abidəsində deyilir: "Zəngin ... və ya kasıb, və ya xəsis, - hamını Allah yaratdı"[1].

Xəsis obrazının şifahi ədəbiyyatda ayrı və mühüm səhifə açdığı aydın olurdu. Və qeyd etmək lazımdır ki, bu obraz kollektiv şüurda başqaları ilə yanaşı, bütün arzu və ümidləri ilə, sevinc və acıları ilə, axtarışlar və səhfləri ilə əsrin canlı salnaməsi kimi dərk edilirdi.

Nəhayət, birinci hissəsinin sonunda bəzi Rusiya, Azərbaycan və Avropa nağıllarında xəsislik mövzusu təhlil edilir. Tacirlər, keşişlər, qazilər, kahinlər, kəndxudalar – bir sözlə xəsis obrazı müxtəlif təbəqələri təmsil etmişdir.

Şifahi xalq yaradıcılığının əsərlərinin əsas qəhrəmanları "zəngin mağazaları" olan, "dəbdəbəli otellərdə gəzən" qraflar və qraf qızları, generallar, polkovniklər zəngin və tamahkar tacirlərdir. Onlar üçün bir qayda olan, başqalarının kasıblaşması hesabına öz var-dövlətini artırmaq, yəni həyat qanunlarına uyğun yaşam tərzini sürmək, bu obrazların ünsiyyət stilini göstərməyə imkan yaradır. Bu stil son dərəcə "zərif", xarakterlər isə bəzən, təəccüblü görünsə də sentimental idi.

---

[1] Гудзий Н.К. История древнерусской литературы. М.: Просвещение, 1953, 367 с.

Bizim seçdiyimiz mövzu aspektində bu obrazların belə bir geniş və rəngarəng qalereyasını sistemləşdirməyə ehtiyac duyulur. Əvvəlcə biz bu obrazda dünya xalqlarının sıravi və orta kütlənin ümumiləşdirilmiş xüsusiyyətlərini tapmağa çalışdıq. Növbəti mərhələ patriarxal-mülkədar dövlətin, ticarət sahəsində yüksək mövqe tutan və ya dini rütbəsi olan - bədii xəsis obrazlarına keçiddir.

Belə ki, xəsis obrazı dünya xalqlarının folklorunda müxtəlif rakurslardan verilir, lakin bu obrazın yalnız fantastik hekayə çərçivəsində, müqayisələr sisteminin tətbiqi nəticəsində təhlili mümkün olmuşdur. Və bununla belə, xəsis obrazı məişət və macəra nağıllarında insanların kədərini mənfi tərəfdən vurğulayır. Beləliklə, həqiqət və yalan arasında mübahisə kimi verilən antinomiyalar, xəsis obrazını canlandırır. Əlbəttə ki, qələbə həmişə həqiqətin tərəfindədir. Hekayə edən həmişə, tacir oğlu, kargüzar, təlxək, və ya fəndgir oğru və s. tərəfindən aldadılmış yoxsul və kasıb adamın tərəfindədir.

Əgər istisnasız olaraq, bütün nağıllarda qanunauyğun şəkildə xeyir-şər üzərində həmişə qələbə çalırdısa, qeyd olunan invariantlarda kasıb insan hər zaman qəddar və tamahkara qalib gəlir. Nağılların təhlili xəsis obrazının arxetipik olduğunu göstərir.

Digər tərəfdən, burada xəsis obrazının dünya bədii ədəbiyyatında əsas mənşəyinə aydınlıq gətirilir. Bu baxımdan, ilk növbədə xəsis mövzusunda yazan “birincilərdən” - Roma dramaturqu Tit Mak Plavtdır. O, səhnədə bir sıra xarakterik komediyalar yaratmışdır, o cümlədən də tənqidi təhlili zəruri olan "Xəzinə" əsərinin müəllifidir. Bu komediyanın təhlili ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, antik dövrdə keçmiş mədəni irsin və Roma ədəbiyyatının müasir meyllərinin vəhdəti, əsasən onun xəsislik mövzusunda yazdığı "Xəzinə" komediyasında əks edilir.

Bu bölmədə ilk olaraq, Roma və ellinistik sivilizasiyalarının elementlərini bir kompleks şəklində birləşdirən və qədim mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Bu sintez bizi insan təbiətinin xəsisliyinə qarşı qoyulan ləyaqət və səxavət kimi ən adekvat xüsusiyyətlərinin axtarışına sövq edir. Bu fəsildə və bütövlükdə dissertasiyada qeyd olunur ki, Tit Plavt öz oxucuları və müasir tənqidçilərinə, izah etdiyi kimi, "dövlət formaları" tarixən bədii ədəbiyyatla sıx əlaqədədir.

Müəllif öz zamanının ictimai ideologiyasının böhranını məhz var-dövlət və kəskin, barışmaz xəsislikdə görür. Məhz buna görə, şair xəsisliyə rəğmən sülh, xeyirxahlıq, rifah, bərabərlik, ədalət və azadlıq kimi "əcdadı"

ənənələrin, şərəfli keçmişin tezliklə qaytarılması üçün real ümid olmasa belə, xitab edir. Tit Plavtdan başqa, biz Lukretsiy, Siseron və digər qədim dövr görkəmli filosoflarının bu anlamla bağlı müxtəlif siyasi, mədəni və iqtisadi baxımdan fikirlərini təqdim etməyə çalışmışıq. Lakin, obyektiv olaraq, onlar da insan təbiətinin bu cəhətini ciddi bir qüsur kimi, Allah qarşısında günah, kimsəsizlərə qarşı isə bir bəla kimi göstərir.

Beləliklə, qədim zamanlarda sosial təbəqələşmənin, asan yolla varlanmanın əsas səbəbləri və kütləvi kasıblaşmanın mənbələri müəyyən edilir. Tit Plavt dünya ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq öz komediyalarında xəsis obrazını müəyyən etmişdir. Maraqlıdır ki, bu xarakter əsərdə bir zalım və ya qatı cinayətkar kimi verilməyib. Dissertasiyanın növbəti fəsli üçün bu mühüm aspektlərdən biridir. Böyük Roma komedioqrafının yumşaq və incə yumorunda, bəzən o uzaq illərin kəskin və ağrılı məsələlərinin əks-sədaları duyulur. "Xəzinə" komediyasının qəhrəmanı yaşlı adam Evklionun bəxti gətirdi. Belə ki, müəllif sayəsində komediyada göstərilmiş, yayılmış mifoloji hekayə qəhrəmanı, antik dövrdən bu günə qədər bəşəriyyətin əbədi yol yoldaşına çevrildi.

Dissertasiyanın bu fəslinin ikinci paraqrafına görə belə bir qənaətə gəlmək olar: Tit Plavtın komedioqraf kimi, əsas məqsədi tamaşaçını əyləndirmək olsa da, xəsis obrazının yaradılmasında satira da mühüm rol oynamışdır. Yumor ilə bərabər, həm də satira komediyada müəyyən rol oynamışdır. İlk baxışdan T.Plavtın əyləncəli görünən təsvirində incə sarkastik eyhamlar sezilir. Nümunə olaraq xəsislikdən olan-qalan ağlını itirmiş, yaşlı adamın sosial boyalı istehza ilə verilmiş təsvirini gətirmək olar.

Bu mövzu ilə paralel olaraq əsrlər boyu xalq ozanları və professional şairlərin müxtəlif üslublardan, vasitələrdən istifadə edərək, təsvir etdiyi bizim üçün maraqlı olan obraz haqqında danışılır. Kollektiv və ya fərdi ideya baxımından, məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq xəsis obrazı əks qütblü mənalar daşıya bilər və qəsdən komik və ya dramatikləşdirilə bilər. Xalq və ya yazıçı xəsis obrazının müasir cəmiyyətdə mövcudluğunu vurğulayır, bununla belə bu obraz, ənənəvi olaraq əvvəlki tarixi dövrlə bağlıdır. İşin bu bölümündə iki müxtəlif zaman qatlarını birləşdirərək belə bu nəticəyə gəlirik ki, müəlliflər gələcəkdə insan xarakterinin mənfi cəhətlərinin aradan qaldırılmasına çalışırlar. Belə ki, bizim fikrimizcə, şifahi və kollektiv formada yaradılmış orijinal mənbə xalq düşüncəsində, sonradan isə dünya ədəbiyyatında xəsis obrazının məzmununu ortaya çıxarır.

Avropa Renessansı dövründə xəsis obrazı ən qabarıq şəkildə V.Şekspirin "Venesiyalı tacir" komediyasında işlənilmişdir. Bu komediyada, əsas məqsəd yəhudi tacir Şeylokun xəsis xarakterini göstərməkdir. Bu janrda Şekspir, digər əsərlərindən fərqli olaraq sevgi mövzusundan kənara çıxır. Əsərdə iki aləm bir-birinə qarşı çıxır: sevinc, gözəllik, dostluq, alicənablıq bir tərəfdən, tamahkarlıq, hirs və xəsislik dünyası digər tərəfdən. V.Şekspirin bütün əvvəlki komediyalarında yekunda tərəflərin barışığı mümkün idisə (Məsələn, "Protey" əsərində mənfi qəhrəmanın müsbətə dönüşü göstərilir) burada belə final istisna olunur. “Düzgünlər" və "xəsislər" arasında ölüm-dirim müharibəsi gedir. Beləliklə, Şekspir insanlara və yaşam tərzinə iki fərqli münasibətini göstərir.

Tacir Şeylok tipik sələmçidir, senatın gözündə "qanunpərvərdir". V.Şekspir tarixi həqiqətdən uzaq deyil. Şeylokun cəmiyyətdə heç bir digər sosial statusu, adı və hətta hərfi mənada belə bərabər hüququ yoxdur, onun başqa seçimi yoxdur. Azad ticarət bu sinif insanlar üçün yeganə peşədir və siyasi hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması yalnız onların xarakterinə xas olan xəsislik xüsusiyyətini inkişaf etdirir.

Amma xəsis Şeylok əslində faktiki olaraq işi uduzmağa məhkumdur, və bu ümidsiz hücumlardan sonra aydın olur. Məhkəmədə rəsmi şəxs kimi geyinmiş Porsiyanın körpə müzakirəsinə bənzər nitqini təkzib etmək heç də çətin deyil. Eləcə də, Venesiya dojının "qan və bir funt kəsilmiş ət" haqqında sözləri gerçək kimi qəbul etməsi tənqiddən kənar qalmır. Bu müəllifin incə duyma qabiliyyətini göstərir. V.Şekspir qəsdən işgüzar vasitəçiləri qadın obrazlarında təqdim edərək məhkəmənin sonuncu səhnəsini bir yüngül komediyaya, farsa çevirir. Belə ki, onların gülünc davranışı Şeylokun xəsisliyini və yırtıcı əlamətlərinin çalarlarını daha aydın göstərməyə imkan verir. Lakin, Şeylokun ciddi olaraq həyata keçirmək istədiyi komik niyyətləri puç olur.

Bu fəslin son paraqrafı J.-B.Molyerin eyni adlı komediyasında xəsis obrazının (Qarpaqon) əsas xüsusiyyətlərinə həsr olunub.

Komediyanın əsas qəhrəmanı XVII əsrə aid müəyyən ideya daşıyıcısı olsa da, bir çox Avropa və rus tənqidçiləri bu obrazın psixoloji əlamətlərlə mürəkkəbləşmədiyi fikrindədirlər. Molyer zamanının sosial çevrilişlər ilə bağlı olan bir xarakter yaratmağı özünə əsas məqsəd qoymamışdı. Klassik qanunlara uyğun olan Qarpaqon obrazı şəxsiyyətin daxili potensialından yaranmışdı. Bununla o, Fransa və Avropa kapitalının hərəkətindən təcrid olunmuş halda təhlili mümkünsüz olan Balzakın Hobsekindən kəskin

şəkildə fərqlənir. Amma Molyerin xəsisi məhz elə milli koloriti olmadan aydın, cəlbedici və başa düşüləndir.

Dissertasiyada Puşkinin Molyer yaradıcılığına münasibəti, eləcə də şairin xəsisliyi bir qüsur kimi görməsi verilir. Bundan əlavə, Onore de Balzakın digərlərindən fərqli olaraq, J.-B.Molyer dahiliyinə daha dərindən nüfuz etməsi qeyd edilmişdir, çünki Balzakın yaşadığı müasir cəmiyyətin siyasi və ideoloji mövqeyinin bir sıra əhəmiyyətli aspektləri ilə oxşar idi.

Nəticə olaraq, biz aşağıdakı faktı təsdiq etdik: hər hansı sosial və ya şəxsi münasibətlərin formasından asılı olmayaraq, böyük humanistlər həmişə bütün insanların fikir və hiss etmə azadlığını, hər kəsin hüququnun təbii bərabərlik ideyasını müdafiə edirdilər. Həmçinin davranış tərzinə görə tamamilə fərqli olan qəhrəmanlar təhlil edilmiş, açıq nifrət yaradan və ya düşündürə biləcək dərin fərdi xarakterlər verilmişdir. Klassisizm dövründə xəsis arxetipini "yeni redaksiyada" J.-B.Molyer yaratmışdır. Burada xəsis (Qarpaqon) Fransanın yeni dövrünün xüsusiyyətlərini əks etdirmiş, Avropa zadəgan təbəqəsinin ənənəvi aspekti fonunda göstərilmişdir.

«XIX əsr realist ədəbiyyatında xəsis obrazı» adlanan ikinci fəsildə realist ədəbiyyatında xəsis tipi araşdırılır. Məhz şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif növ və formalarında mövcud anlayışlar, sosial və bədii əhəmiyyəti oxşar və demək olar ki, bərabər olan var-dövlət və xəsislik motivləri güclənir. Lakin, burada əsasən XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid poemalar, pyeslər və romanlarla məhdudlaşaraq, xronoloji çərçivələr maksimum daralmışdır. Belə ki, işdə A.S. Puşkinin ("Xəsis cəngavər" kiçik faciəsi), N.V.Qogolun ("Ölü canlar" poeması), M.F.Axundovun ("Sərgüzəşti mərdi-xəsis", "Hacı Qara" komediyası), N.B.Vəzirovun ("Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" komediyası), A.N.Ostrovskinin ("Tufan" dramı), Ç.Dikkensin ("Dombi və oğlu" romanı), Onore de Balzakın ("Hobsek" povesti) və bir sıra başqa yazıçıların əsərlərinin əsas qəhrəmanlarının tənqidi təhlili verilmişdir.

İşin müvafiq bölmələrində lokal məkan və zaman çərçivəsi ilə əlaqədar olaraq xəsis obrazı əsasən folklor köklərindən ayrılmışdır, elə buna görə də ictimaiyyətin ideoloji mübarizəsinə fəal cəlb olunmuşdur. Məsələn, Molyer və T.Plavtın komediyalarındakı xəsis obrazının davranışını sonrakı nəsillər üçün anlamaq daha asandır, çünki o, siyasiləşdirilməmişdir. Əksinə, Balzakın Hobsekini və ya Dikkensin cənab Dombisini heç bir halda süni şəkildə XIX əsrin ortalarında Avropadakı əmtəə-pul münasibətlərindən ayırmaq olmaz.

Belə ki, ikinci fəslin məqsədi XIX əsrin realist yazıçılarının dünyagörüşündən asılı olaraq, xəsis obrazının dinamikasını müəyyən etməkdir. Hazırki işdə, xəsis obrazının arxetipi rus, ingilis, fransız və Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra əsərlərinin nümunəsində göstərilir. Tənqidi təhlil Dikkensin "Nikolas Niklbi" və "Çətin zamanlar" romanlarından başlayır. Artıq bu əsərlərdə xəsis obrazı təqdim olunur. Lakin, burada böyük kommersant Ralf Niklbi və acgöz pul hərisi Hredhraynd kimi xəsis obrazları yalnız punktirlə verilmişdir. Bu mövzu yalnız tarixi-fəlsəfi və etik proqramların əsas prinsiplərini ifadə edən, “Dombi və oğlu” romanında parlaq təcəssümünü tapmışdır. Roman işıq üzü gördükdən sonra, yazıçı xəsislik və şöhrətpərəstliyin faciəvi nəticələrini göstərmək istədiyini etiraf etmişdi. Bu mənfi əlamətlər böyük bir firma rəhbəri, cənab Dombi-ata obrazında təcəssüm olunmuşdur. Bu insanın xəsisliyi elə bir dərəcəyə çatmışdır ki, onun bütün digər keyfiyyətləri silinmiş və yaxınları üçün bədbəxtlik mənbəyinə çevrilmişdir. Amma əslində, söhbət mənəvi degenerasiyadan gedirdi və bu mövzu görünməmiş gücü ilə Balzakın "Yevgeniya Qrande" və "Hobsek" romanlarında səslənir.

Balzak hətta xəsisin ilk əlamətlərini antikvarın obrazında ("Şaqren dərisi") görür və sonra o, ötəri bu mövzuya "Polkovnik Şaber", "Türk keşişi" və "Kənd həkimi" romanlarında toxunur. Lakin, elə burada yazıçı onların davranış motivlərinin ciddi tənqidi təhlili baxımından xeyirxahlığın və altruizmin "düşməni" kimi vermiş, bu obrazların mücərrəd və sxematik olduğunu etiraf etmişdi. Əslində Balzak hələ də zəngin və xəsisləri "qənaətcil" və “bədxərc olmayanlardan”, təvazökarcasına və yavaş-yavaş vardövlət yığan və bu dövləti planlı şəkildə xərcləyənlərdən fərqləndirirdi.

Cənab Feliks Qrande bu qaydanın islahedilməz istisnası idi. Fransada bir çox şərabçılıq müəssisələrinin sahibi, hakim sinfin parlaq nümayəndəsi getdikcə xalqın düşməni olaraq qarşımıza çıxır. İfrat dərəcəyə çatdırılmış xəsislik insanı təhlükəli və qorxunc qüvvəyə çevirir.

“Yevgeniya Qrande” romanında xüsusilə təsbit edilmişdir ki, tamahkar və prinsipsiz insanların xəsisliyinin bəzi detalları onların simvoluna çevrilir. Xəsisin malik olduğu pul və daş-qaş öz müstəqil həyatını yaşamağa başlayırlar. Belə bir qayğısız mövcudluq xəsisliyin məqsədlərinə uyğun olsa da, başqaları üçün bu böyük ağrı-acıya çevrilir. Buna əsaslanaraq Qrandenin xəsisliyinin həyat yoldaşının ölümünə səbəb olması və bütün ailə üzvlərinin həyatında necə fəlakətə çevrilməsi göstərilir.

Bu xətt dissertasiyanın ikinci fəslində tədqiqatın əsas mövzusu olur və Onore Balzakın “Hobsek” romanında davam etdirilir. Feliks Qrande ilə müqayisədə, yeni qəhrəman müəllifin interpretasiyasında artıq “filosofdur”, mənfəət “şairidir”, öz etiqadına sədaqətli xəsisdir. Yazıçı onu “əskinaz-insan” və ya “veksel” adlandırır. İki nəşrin müqayisəli təhlili zamanı əsas ideyalar izlənilmişdir, lakin xəsislik xüsusiyyətinə əsas diqqət verilir. Qızıl – onun sevinci və fetişidir, əbədi ibadət predmetidir, müntəzəm kommersiya hissəsini əldə etmək üçün onu mərhəmətsiz bir xəsisə, asanlıqla insanların həyatına müdaxilə edən bir adama çevirir.

Tədqiqatın əsas məqsədinə uyğun olaraq, xəsis obrazının əsas xüsusiyyətlərinin məhz Hobsek obrazında cəmləşməsi göstərilir, dissertasiyada romanın əsas mətninin geniş şərhi verilir. Müəllif məhz sələmçinin uzaqgörənliyinə xüsusi diqqət yönəltmişdir. Onun dünyagörüşü, öz sözlərinə görə – “Allahın nəzərləridir”. O, iddia edir ki, insanların qəlbində baş verən hər şey görür və onların fikirlərinə nüfuz edir. Hobsek – nə Şekspirin taciri Şeylok, nə Ostrovskinin alverçisi Dikoy, nə də ki, Molyerin komik personajı deyil. O, aristokratiyadan yuxarıya yüksəlməyi bacardı və Fransız kübar cəmiyyətinin həyatı da buna şərait yaratdı. Cəmiyyətin bu bəlalarını ən əvvəl Onore de Balzak özü görür və onun sözləri ilə artıq mənfi qəhrəman danışır.

Hətta O.Balzak romanın ilk redaksiyasında Hobsekə "ictimai qabiliyyət" göstərsə də, bu növ fransız burjuaziyasının demokratikliyini hiss etsə belə, onun tam dəyişməsinə inanmır. Yazıçı uzaqgörənliklə sələmçinin aristokratiya üzərində üstünlüyünü aydın görür, lakin onun hakimiyyətinin real mənbəsini də bildirir. Hobsekin həyatı müxtəlif coğrafi səyahət və macəralarla dolu olduğundan, onun xarakteri möhkəmlənmiş və dəyişmişdir, lakin buna baxmayaraq, müəllif anlayır və aydın şəkildə göstərir ki, Hobsekin mənəvi və intellektual üstünlüyü yalnız öz təbii istedadından irəli gəlmir. O, həm də böyük sərvətə əsaslanır.

“Hər kəsi əlində saxlamaq” – bu şüar sərt, bəzən isə ruhən güclü, bir çox maliyyə əməliyyatlarının taleyini həll edən, lakin əksər halda xəsis insanların şüarıdır. Bu o qədər aydındır ki, A.Ostrovski üçündə mərkəzi ideyaya çevrilir. Dikoyun gücündədir, onun yüksək intellektual inkişafındadırmı? Əlbəttə ki, xeyr. Onun gücü yalnız puldadır, lakin Hobsekin əqli qabiliyyəti rus həmkarı ilə heç cürə müqayisə oluna bilməz və onun bütün mənəvi-etik meyarlarından yuxarıda dayanır. Lakin bu anlayışların kökləri

eynidir. Bu anlayışlarla o, Paris iş dünyasının maliyyə münasibətlərinə daxil olur.

Bir dəfə Hobsek Dervilə deyir: “Mən insanların vicdanlarını pulla almaq və ya nazirləri idarə etmək üçün kifayət qədər zənginəm”[1]. O, özünü qürurla “həyatın hakimi” adlandırır, çünki bir çox başqalarının taleyi onun iradəsindən asılıdır. “Yaxşı əməllər digər nəsillər üçün əks-səda verəcək” – klassik düsturu bu halda onun üçün sanki ilahi taleyə bir hədiyyə kimi başa düşülür. O, bir ilahi elçisi kimi idarə edir. O, öz həyatının və onun sözlərinə görə hər bir “normal insanın” həyatının əsas mənasını qızıl təşkil etdiyindən özünü məhz ali hakim adlandırır. Hobsek Dervil üçün “fantastik obrazdırsa” da, Dervil bu real obrazın hiperbolik həcmini məhdudlaşdıraraq, Balzakın yaratdığı bədii obrazda yalnız “qızıl gücünün təcəssümünü” görür.

Balzak ikinci redaksiyada Hobsek obrazının təsvirində lazımi düzəlişlər etmişdi. Həmçinin xatırladaq ki, birinci şəxs tərəfindən nəql edilən hekayənin adlandırılması, onun birinci redaksiyadan (1842-ci ildə) bir az sonra, “Bəşəri komediya” silsiləsinin “Şəxsi həyat səhnələrinə” daxil edilən zamana aiddir. Biz hesab edirik ki, seçilmiş mövzu ilə əlaqədar bu vacib detaldır. Qeyd olunan Dervil, qrafinya de Resto obrazları və de Tray ailəsi ikinci plana keçir. Əsərdə yalnız mərkəzi xarakterin əsas xüsusiyyəti, yəni xəsislik işıqlandırılır. Balzak indi sələmçinin mənəvi çirkinliyini artıq gizlətmir və qocanın özlüyündə sanki bütün insani duyğuları boğub, yalnız öz "mənində" cəmləşdirməsini, cəmiyyətdən təcridini və özünü təcrid etməsini göstərir. Sərvət axınını hiss etmə qabiliyyəti bu iddialı qəhrəmanda daha dərin, onun əhatə dairəsi isə daha möhtəşəm və genişdir. Təşbihlə desək pul iyi cənab Feliks Qrande ("Ejeni Qrande") kimi onun üçün də eyni dayanıqlıdır. Xəyalpərəst-xəsisdən o, veksel-insana çevrilir, Balzak qeyd edir ki, onun görünüşü “bürünc tökmə idi”.

Beləliklə, Onore de Balzak kəşf etdiyi xəsis obrazlar qalereyası göstərir ki, onun əsas nümayəndələri Feliks Qrande və Hobsek fəal maliyyə və kommersiya əməliyyatları aparırlar. Bu simvolik obrazların xəsisliyi insan birliyinin bütün ağlabatan məhdudiyyətlərini keçir. Rus ədəbiyyatında “səyyar süjet” ənənələri A.C.Puşkin tərəfindən işlənilmişdir. Onun ya-

---

[1] Оноре де Бальзак. Гобсек. Евгения Грандею Отец Горио. М.:Правда, 1979, с.21

ratdığı xəsis obrazı bir cəsarət və şərəf nümunəsi kimi, xəsislik və cəngavərlik anlayışlarını aydın şəkildə ayırmaq imkanı yaradır.

İkinci fəsil və ümumilikdə dissertasiya rus və Azərbaycan realist ədəbiyyatında xəsis obrazının təhlili ilə yekunlaşır. Dahi şairlərin, yazıçıların və dramaturqların yaratdıqları hər bir qəhrəman xəsis obrazının müəyyən növüdür. Məsələn, "Xəsis cəngavərdə" Puşkin üçün sosial məsələlər xüsusi maraq kəsb etmirdi. Mərkəzdə - yalnız ailə dramıdır. Müəllif sanki, müsabiqə üçün öz xəsis obrazını verir. Tənqidçilərin qeydinə görə artıq əsərin adında bir uyğunsuzluq var. Cəngavər xəsis ola bilməz və deməli personaj rəmzi xarakter kimi özündə poetik psixoloji və ideoloji məzmunun, geniş və mürəkkəb bənzətmələrin daşıyıcısıdır.

Plyuşkin obrazının (N.V.Qoqol "Ölü canlar") izahına dissertasiyada qeyri-ənənəvi mövqedən yanaşılır. Birincisi, N.Qoqol tərəfindən xəsis obrazının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin məhvedici təsviri bu analogiyanı çətinləşdirir. Burada "yüngül istehzaya" hətta bir işarə belə yoxdur. Doğrudur, əvvəlcə müəllif bizim diqqətimizi mülkədarların kəskin gözə çarpan tipik əlamətlərinə çəkir. Lakin, sonradan onların ailə və cəmiyyətdə davranış məcmusu, inkişaf etmiş xüsusiyyətləri ustalıqla göstərilir. Beləliklə passivlik, qeyri-müəyyənlik, və hədsiz xəsislik yaranır. İkincisi, Plyuşkinin əxlaqsızlığı və cəhaləti fiziki degenerasiyanın maksimum həddinə, "insanda insanlığın" yox olmasına gətirib çıxarır. Üçüncüsü, xəsis obrazının fərdi xüsusiyyətləri "məişət mühiti ilə mülkədarın daxili mahiyyətinin birləşməsi" kimi rus klassikasının novator üsulu ilə tamamlanır (A.İ.Revyakin).

Belə ki, Plyuşkin obrazı ilə N.Qoqolun XIX əsrin ortaları Rusiyasının spesifik aspektindən çıxış edərək xəsislər qalereyasını davam etdirməsi aydın olur. Bu qədim rus tipidir, o, Rusiyadan kənarda mövcud ola bilməz və yazıçı özü də bunu anlayırdı. Bu yalnız öz qurbanlarına təriflər təyin edən təbəqənin psixologiyasıdır. "Ölü canlar" poemasında özünə qapanma, sırtıqlıq, kobudluq, tündxasiyyətlik, eqoizm, hiyləgərlik, əxlaqsızlıq, qəddarlıq və s. xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bütün yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərdən məhz xəsislik üstünlük təşkil edir. Xarakterin bu xüsusiyyəti müəllif tərəfindən elə dərəcədə qabardılır ki, canlı ədəbi qəhrəman artıq yox olur. O, üzünü itirir, silinir. Xəsislik kənd mülkədarı Plyuşkini bir şəxsiyyət deyil, bir maskaya, insana bənzərə çevirir.

A.Ostrovskinin "Tufan" dramında, M.F.Axundovun və N.B.Vəzirovun komediyalarındakı gəc tacirlərin psixologiyası ilə çox oxşardır. Xəsislərin utilitar fəlsəfəsi onların bir şəxs kimi kasad daxili aləmini izah edir.

Bu fəlsəfə bizə əmr etməyə adət edən Dikoy obrazının (A.N.Ostrovski "Tufan") təsviri nümunəsində göstərilmişdir. Xəsis obrazının spesifik xüsusiyyəti olan gəcliyi demək olar ki, nə XIX əsrin birinci yarısı Rus ədəbiyyatı, nə də Avropa mədəniyyəti bilməyib. Bu xəsis obraz tipajını ilk dəfə yaradan A.N.Ostrovski idi. Hobsek kimi onun da hakimiyyəti sərvətə arxalanır. Bu halda, Dikoy Rusiyanın kiçik şəhər sakinləri üzərində hökmranlıq edən cahil, heyvanabənzərə çevrilmiş bir insan nümunəsidir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan realist ədəbiyyatında təsvir edilmiş xəsis obrazları ondan heç geri qalmırlar. İlk növbədə biz M.F.Axundov və N.B.Vəzirovun dramları və komediyalarına müraciət etmişik. Onlar rus tacirləri ilə çox oxşar idi. Çox maraqlı haldır ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində xəsislərin ölməz obrazları ölkəmizin inkişafının sosial-iqtisadi şərtlərinə fəal şəkildə cəlb olunmuşdur. Dissertasiyada M.F.Axundovun "Hacı Qara" və N.B.Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" komediyaları təhlil edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, bu əsərlərdə xəsis obrazı hər şeydən əvvəl xeyirxahlığa xidmət etmək, haqq və ədalətə qulluq etmək nümunəsinin əksini təşkil etdiyi üçün diqqətəlayiqdir. Adıçəkilən komediyalarda biz, bir tərəfdən, şəriət qanunlarına məhəl qoymayan, digər tərəfdən də, yoxsul müsəlmanların olan-qalan varını əlindən alan vicdansız Azərbaycan tacirlərinin mənfur şəxsiyyətinin ön plana çəkilməsinin şahidi oluruq. M.F.Axundov və N.B.Vəzirovun komediyalarının əsas mənfi personajları yaxın adamların hesabına zənginləşmək ümidi yaranan zaman, onları heç bir maneə dayandırmır və onlar heç bir vasitədən iyrənmirlər. Bu səbəbdən hesab edirik ki, Azərbaycan müəlliflərinin sözügedən əsərlərinin tənqidi təhlili, həm ikinci fəslin son bölümünün, eləcə də bütövlükdə tədqiqatın mühüm aspektlərindən biri hesab edirik.

Belə ki, yuxarıda qeyd olunan bütün Azərbaycan, rus və Avropa ədəbiyyatının ayrı-ayrı əsərlərinin misalları əsasında, bir neçə əsr ərzində xəsis obrazının çoxsaylı modifikasiyaları olduğu aydın şəkildə sübut edilir.

Lakin, biz qeyd etdiyimiz kimi, hər obrazın öz individual tərəfi də var. Məsələn, Ostrovskinin əsas personajı – xəsis Dikoy hər hansı ticarət fəaliyyətindən uzaqdır, Azərbaycan dramaturgiyasındakı tacirlər isə ticarət atmosferasına qərq olublar. Dikkensin romanındakı "Dəqiq rəqəmlər nəzəriyyəsi", M.F.Axundov və N.B.Vəzirovun komediyalarında öz təsdiqini və inkişafını tapmışdır. Doğrudur, Dikoydan fərqli olaraq, tacirlərin timsalında dini və ya mənəvi-etik cəhalətpərəstliyə sərt hökm çıxarılmır, lakin buna baxmayaraq, onlar da müəyyən "ictimai istedad" daşıyıcısıdırlar. Lakin,

burada tacirlər bir şəxs kimi məğlubiyyətə uğrayırlar, komedioqraflar yumşaq formada onlara rişxənd edirlər. Və bu halda biz M.F.Axundovun və N.B.Vəzirovun xəsislərini Molyerin eyniadlı komediyasındakı xəsis obrazı ilə müqayisə etmişik.

Bununla belə dissertasiyada bütün yuxarıda göstərilən yazıçıların – müxtəlif istiqamətlərin və cərəyanların nümayəndələrinin – yeniliklərinin ideya məzmunu təbii şəkildə üzə çıxarılmışdır. Bu ilk növbədə N.V.Qoqolun, A.N.Ostrovskinin, Onore Balzakın, M.F.Axundov və N.B.Vəzirovun və digərlərinin əsərlərində xəsis obrazının maksimal surətdə fərdiləşdirilməsindən ibarətdir (tipoloji olaraq burada yalnız gündəlik mənfəətə olan ehtiras qalır, lakin pul qazanmağın üsulları, qənaət, kapitalın saxlanılması və artırılması sonsuzdur, müxtəlifdir). Xəsis hətta sosial əhəmiyyətli problemlər sırasına qatılır və onu, nadir hallarda istisna olmaqla, cəmiyyətdən tamamilə ayırmaq mümkün deyil. Belə ki, Qarpagon hərdənbir sələmçilik ilə məşğul olur, amma bu onun həyatının əsas işi deyil. Bundan başqa, sələmçilik – komediyada öz gücünün saxlanılması üçün şərti formadır.

Nəticədə sözügedən tədqiqatın məzmunundan irəli gələn ümumiləşdirmə verilir və nəticələr çıxarılır.

1. Zənginləşmə motivi müxtəlif dövr avropa, rus və azərbaycan yazıçılarının bir sıra əsərlərinin əsas süjetini təşkil edir.

2. Xəsis obrazının folklor və bədii mənbəyi var. Antik dövrdən başlayaraq, o, müxtəlif janrlarda olan əsərlərdə öz əksini tapır. Xəsis obrazının ikili təbiətini nəzərə alaraq, bu obrazın dünya ədəbiyyatında arxetipik olması nəticəsinə gəlmək olar.

3. Xəsislik mövzusu dünya xalqlarının nağıllarında özünəməxsus şəkildə inkişaf edir. Əsas qəhrəman kimi müxtəlif təbəqəyə məxsus xəsis obrazı çıxış edir. Bu tacirlər, keşişlər, qazilər, kahinlər, ağsaqqallar və başqalarıdır. Bütün nağıllarda əsas fikir yoxsul insanın tamahkar və zalım insanın üzərində qələbəsidir.

4. Antik dövrdə (T.Plavt "Xəzinə") xəsislik mövzusu ilk növbədə, sosial ideologiyanı əks etdirirdi və Roma komedioqrafının fikrinə görə öz zamanının davranış qaydalarının düzəlməsini ifadə edirdi.

5. V.Şekspirin "Venesiyalı tacir" faciəsinin və J.-B.Molyerin eyniadlı komediyasının müqayisəsi zamanı aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar: İntibah dövründəki xəsis obrazı incə psixoloji əlamətlərinə görə fərqlənir və onu Avropa ticarət-kommersiya fəaliyyətindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Öz növbəsində Molyerin Qarpagonu belə mürəkkəb deyil. Lakin,

xəsis yalnız milli xarakter daşımır, o, ən əvvəl ümumbəşəri xarakterdir və tənqidçilərin, eləcə də oxucu kütləsinin tərəfindən asanlıqla başa düşülür.

6. Ç.Dikkensin "Dombi və oğlu" və O.Balzakın "Hobsek" romanlarında xəsis obrazının müqayisəsi zamanı fəlsəfi fikirlər yaranır. İngilis ədəbiyyatından fərqli olaraq, fransız ədəbiyyatında xəsis obrazının yalnız ictimai hadisələr və XIX əsrin birinci yarısında kapitalın inkişafı ilə sıx bağlı hesab edilməlidir.

7. Puşkinin xəsisinin mühüm fərqləndirici xarakteri var: rus şairinin ideyasına görə, o, ictimai-siyasi problemlərin spektrinə daxil deyil, lakin ailə dramın geniş ümumiləşdirmələrin məğzini təşkil edir.

8. N.V.Qoqolun "Ölü canlarında" Plyuşkin obrazı, ənənəvi rus tipi kimi verilmişdir və burada xəsisliyin insan xarakterini dəyişərək fiziki degenerasiyaya qədər gətirib çıxarması təsvir olunur.

9. A.N.Ostrovskinin "Tufan" dramında, M.F.Axundovun və N.B.Vəzirovun komediyalarında xəsis obrazını ümumi dominant xüsusiyyət – əsasən ticarət fırıldaqçılıqlarda özünü göstərən patoloji xəsislik hissi birləşdirir. Onlar Rusiya və Azərbaycanda öz dövrlərinin ictimai həyatın bir çox sahələrini əhatə edir və ətrafdakılara əziyyət və səfalət gətirirlər.

Dissertasiya mövzusunda aşağıdakı əsərləri nəşr olunub:

1.Азярбайъан ядябиййатында хясис образынын тясвири хцсусиййятляри (М.Ф.Ахундовун йарадыъылыьы ясасында) // Елми хябярляр. Бакы: АДУ, 2006, № 3, с.142-144.

2.М.Ф.Ахундовун йарадыъылыьында хясис образы // Аспирант вя эянъ тядгигатчыларын XI Республика елми конфрансы. Бакы, 2006, с. 242-243.

3.Н.Б.Вязировун йарадыъылыьында хясислик мювзусу // Елми хябярляр. Бакы: АДУ, 2008, № 2, с.274-277.

4.Гядим Рома драматурэийасында хясис суряти (Т.М.Плавтын «Хязиня» ясяри ясасында) // Елми хябярляр. Бакы: АДУ, 2010, № 1, с.62-65.

5.Тема скупости в русской летописной литературе XII-XVII веков // Филолоэийа мясяляляри. Бакы, 2010, № 11, с.394-401.

6.Возникновение архетипа «скупой» в мировой литературе // Мцгайисяли ядябиййат: ядябиййатларда вя

мядяниййятлярдя архетипляр. IV Бейнялхалг елми конфрансын материаллары. Бакы-Азярбайъан, 22-23 октйабр 2010, с. 8.

7.Ч.Диккенсин реализминин хцсусиййятляри («Домби вя оьлу» романы ясасында) // Докторантларын вя эянъ тядгигатчыларын XVI Республика елми конфрансы. Бакы, 2012, с. 178-179.

8.Типизация и индивидуализация образа скупого в азербайджанской, русской и европейской литературе // Вести Белорусского государственного педагогического университета. Серия 1, № 2(72), 2012, с. 96-99.

9.Формы стяжательства и методы обрисовки характера скупого в романах Оноре де Бальзака «Эжени Гранде» и «Гобсек» // Вестник Запорожского национального университета. Филологические науки, № 2, 2012, с. 5-8.

10.Архетип «скупого» в азербайджанских сказках // Щуманитар елмлярин юйрянилмясинин актуал проблемляри. Бакы: Мцтяръим, 2014, №4, с. 153-157

Konul Abduraxman Telman

Character of greedy as archetype and it's modifikation in literature

Summary

This dissertation work consists of introduction, two chapters, conclusion and list of used literature. In introduction the actuality of investigated theme, it's aim and purposes are based. The object of scientific research, it's subject, and scientific novelty, it's theoretical and practical importance are given. Besides, the method of work and approbation are given also.

First chapter is named **"The sources of Miser character creating and colors of it's artistic description in world. (from ancient period to classicistic period).** In this chapter several historical periods are embraced. Besides, different versions of misery and richness, exist in folklore creativity of different peoples are presented. The creativity of T.M. Plautus, who set that problem for a first time, the characters of Miser, created by W.Shakespeare and famous play writer J.-B.Moliere are studied in first chapter also.

The second chapter is named **"The character of Miser in realistic literature of XIX century."** In this chapter the specifics of Miser character in realistic literature is analyzed. In second chapter different literary works are studied. A.S.Pushkin's ("Miser Knight" small tragedy), N.V.Qoqol's (poem"Dead Souls"), M.F.Akhundov's (comedy "Haji Qara"), N.Vazirov's (comedy "Out of the Pan into the Fire"), A.N.Ostrovski's (drama "The Thunderstorm"), Ch.Dickens' (novel "Domby and Son"), Balzac's ("Qobseck") works are studied, the critical analyses of main heroes is presented. The aim of second chapter is to demonstrate the dynamic of Miser character in different writer's works, depending on their cost of mind.

In **conclusion** all ideas made in investigation are generalized.

Çapa imzalanıb: 13.03.2015
Format: 60x84 1/16.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*